

УДК 37(092):016

СОФІЯ РУСОВА В УКРАЇНСЬКІЙ БІБЛІОГРАФІЇ

Рогова П. І.

Автор статті презентує бібліографічний покажчик “Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження”, виданий Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В. О. Сухомлинського спільно з Ніжинським державним університетом імені Миколи Гоголя у серії “Видатні педагоги світу”.

Ключові слова: Софія Русова, педагогічна бібліографія, освітні центри Софії Русової.

Автор статьи презентует библиографический указатель “София Русова – педагог, государственный деятель, просветитель: к 155-летию со дня рождения”, издан Государственной научно-педагогической библиотекой Украины совместно с Нежинским государственным университетом имени Николая Гоголя в серии “Выдающиеся педагоги мира”.

Ключевые слова: София Русова, библиографический указатель, образовательные центры Софии Русовой.

The article presents a bibliographic reference book “Sofia Rusova as a teacher, a statesperson, an educator: to the 155th anniversary of her birth” published with the joint efforts of the State Scientific Pedagogical Library named after V. O. Sukhomlinsky and Nizhyn State University named after Mykola Gogol in the series of publications “The prominent teachers of the world”.

Key words: Sofia Rusova, pedagogical bibliography, Sofia Rusova education centers.

Інноваційний розвиток сучасної педагогічної науки, освіти і практики відбувається з урахуванням кращих здобутків минулого і сучасного у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. Великий пласт надбань в освіті й культурі, що був штучно вилучений з наукового і культурного обігу країни у радянський період, став доступним у незалежній Україні. У цей період відкрилися фонди спецхранів у бібліотеках, архівні документи, що були заборонені; до України почала повертатися духовна спадщина багатьох синів і дочок: письменників, поетів, істориків, педагогів, бібліотекознавців, які покинули свою Батьківщину в 20–30-ті рр. ХХ ст. і були викреслені з історичного і культурного простору своєї Батьківщини. Це, зокрема, Д. Гуменна, В. Винниченко, Б. Лепкий, О. Олесь, У. Самчук, С. Сірополко, І. Огієнко та багато інших. З перших років незалежності почали відроджуватись імена і здобутки тих, хто, проживаючи в Україні, був також вилучений радянською владою з її історичної та культурної спадщини. Це – Х. Алчевська, В. Стус, В. Симоненко, Г. Косинка, І. Сенченко та інші. Серед постатей, які повернулися до України, чільне місце посідає особистість Софії Федорівни Русової, педагога європейського рівня, визначного громадського діяча, літературного критика, мемуариста, людини широкої ерудиції, але

передусім – палкої патріотки України, життя якої було і залишається прикладом служіння українському народові в його прагненні до волі, до утвердження державності, національної системи навчання й виховання.

Провідні бібліотеки України були одними з перших, хто приділив у своїй діяльності увагу вищезазначеним особистостям, висвітлюючи життєвий шлях та творчий доробок цих діячів у своїх наукових працях, дисертаційних дослідженнях, монографіях, бібліографічних виданнях, книжкових виставках та в інших проєктах. Так, фахівці науково-бібліографічного відділу Національної парламентської бібліотеки України впродовж 1993–1995 рр. започаткували серії біобібліографічних видань: “Повернуті імена” (підготували 4 випуски) та “Шістдесятництво: профілі на тлі покоління” [1], в яких уперше в бібліографії відкрили творчість письменників новітньої української літератури; підготували і видали матеріали до бібліографічного словника “Українські письменники діаспори” у 2-х частинах [2], який вийшов упродовж 2006–2007 рр. З 1992 р. на сторінках “Календаря знаменних і пам’ятних дат”, що видає вищезазначена бібліотека, постійно друкуються матеріали про забутих, заборонених, репресованих діячів культури і науки [3]. Фахівці Національної наукової медичної

бібліотеки України у співпраці з науковцями створили бібліографічний посібник “Українські лікарі”, в якому подано відомості про 1170 лікарів, зокрема про 829 лікарів і медиків, репресованих комуністичним режимом, що народилися або працювали в Україні [4]. Фахівці Центральної освітянської бібліотеки МОН України, яка надалі стала фундаментом Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О.Сухомлинського спільно з Інститутом літератури НАН України, під керівництвом д. ф. н., професора, лауреата Державної премії України імені Т.Г.Шевченка Ф.П.Погребенника на базі Київського будинку вчителя упродовж 8 років, з 1992 до кінця 1999 р., проводили цикл вечорів “Визначні жінки України”, відкриваючи на цих заходах імена українок, які стали окрасою національної історії, культури і літератури [5]. Т.І.Ківшар, д. і. н., професор, у 2009 р. упорядкувала та оприлюднила творчий доробок (вірші, статті, малюнки, листи тощо) Лесі Петлюри – палкої патріотки України, доньки відомого українського діяча доби Визвольних змагань Симона Петлюри, у книзі “Народе мій, улюблений...” [6]. Дослідниця написала переднє слово, ґрунтовний життєпис та коментарі до видання, що знайомить українську громадськість із життєвим і творчим шляхом Лесі Петлюри, відтворюючи її трагічну долю, глибоку тугу за Батьківщиною, моральну чистоту та духовне багатство.

З метою інформаційного забезпечення інноваційного розвитку вітчизняної педагогічної науки, освіти і практики, а також популяризації творчої спадщини видатних педагогів України й зарубіжжя Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О.Сухомлинського (ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського), яка була заснована у кінці 1999 р., з перших років своєї діяльності продовжила традиції Центральної освітянської бібліотеки, започаткувавши декілька проектів. Так, у 2002 р. бібліотекою вперше в Україні було засновано видання “Календаря знаменних і пам’ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки”, у 2003 р. – біобібліографічну серію “Видатні педагоги світу”, метою яких було відкриття для сучасників забутих імен педагогів минулого, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і освіти. Упродовж 2003–2010 рр. у вищезазначеній серії було підготовлено 6 (шість) біобібліографічних видань, загальний обсяг яких становить близько 60 др. арк., в яких акумулюється бібліографія про життя й діяльність педагогів, педагогічна спадщина та творче використання їхніх ідей у сучасній освіті. Зазначені видання надсилалися до національних, державних та провідних освітянських книгозбірень України. Це – посібники про В.О.Сухомлинського (2001, 2008), Я.Корчака (2003), А.С.Макаренка (2008), К.Д.Ушинського (2010), С.Ф.Русову (2011), які ґрунтовно підготовлені і вперше видані в Україні, з урахуванням видань, що виходили друком у XIX–XX ст. в Російській імперії, Радянському Союзі і за рубежом. Науковими консультантами цих документів були академіки НАПН України: О.В.Сухомлинська, І.А.Зяюн, д. п. н. Л.Д.Березівська, к. п. н. Є.І.Коваленко та інші. Під час підготовки видань здійснювався широкий бібліографічний пошук, використовувалася розширена структура.

Виходячи з читацького призначення біобібліографічних покажчиків, основними принципами відбору матеріалів для бібліографування були: науковість, повнота (оптимальна), достовірність.

У зв’язку з відсутністю видавничої бази у ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського видання даних біобібліографічних покажчиків здійснювалося за допомогою Української асоціації Василя Сухомлинського, голови Українського педагогічного товариства Я.Корчака, ректорів педагогічних і класичних ВНЗ. Тому у цій статті слід назвати імена осіб, які надавали допомогу у виданні цих важливих документів, й подякувати їм від педагогів, бібліотекарів України, зокрема, за видання покажчика про Януша Корчака [7] – голові Українського товариства Я.Корчака С.В.Петровській, про В.О.Сухомлинського [8] – голові Української асоціації Василя Сухомлинського О.Я.Савченко та доньці видатного українського педагога акад. О.В.Сухомлинській, про К.Д.Ушинського [9] – ректору Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського О.Я.Чебижину, про А.С.Макаренка [10] – декану природничого факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка М.В.Гриньовій, за покажчик про С.Ф.Русову [11] – ректору Ніжинського державного університету О.Д.Бойку.

Шостий випуск в серії “Видатні педагоги світу” присвячено Софії Федорівні Русовій (1845–1940), якій 18 лютого виповнилося 155 років від дня народження, здобутки й ім’я якої були викреслені радянською владою з історії освіти, педагогіки України. За останні 20 років в незалежній Україні вийшли друком як праці вченої, так і дослідження українських науковців про її життя й педагогічну діяльність, що були оприлюднені в окремих збірках та у фахових виданнях. До числа перших українських дослідників, хто зробив значний внесок у повернення на Батьківщину із забуття творчої спадщини видатного педагога, належать: Н.Дічек, І.Зайченко, Н.Калениченко, В.Качкан, Т.Ківшар, Є.Коваленко, З.Нагачевська, О.Проскура, О.Сухомлинська, у працях яких проаналізовано громадсько-педагогічну діяльність С.Русової та її науково-теоретичні ідеї. Упродовж 1991–2010 рр. в Україні відбулося понад 20 всеукраїнських науково-практичних конференцій, педагогічних читань, семінарів, присвячених здобуткам С.Ф.Русової, що проходили в Ніжині, Чернігові, Києві, Івано-Франківську та інших містах, завдяки чому її ім’я й творча спадщина не тільки повернулися на Батьківщину, а й стали широко відомі серед науковців і практиків освітянської галузі України і почали активно впроваджуватися в систему національної освіти. Упродовж останніх 20-ти років життєвий, творчий шлях і спадщина Софії Русової стали предметом низки дисертаційних робіт (всього 10), в яких, зокрема, українськими науковцями Г.Груць, О.Джус, О.Шеврацькою, В.Сергеевою, О.Таран та іншими досліджувалися важливі грані її громадської, культурно-просвітницької діяльності та педагогічної творчості. Кожний з дисертантів у своєму дослідженні, крім висвітлення теми, здійснив певну бібліографічну роботу щодо оприлюднення праць С.Русової та матеріалів про

неї. Було також опубліковано бібліографічний список її праць в окремих виданнях вибраних творів С. Русової, упорядниками, редакторами яких були О.В.Проскура, Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук [12; 13]. Але повного, комплексного бібліографічного видання про С. Русову до цього часу не було.

Покажчик “Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител” [11] підготовлений фахівцями ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського. Він є першим біобібліографічним виданням в Україні та на пострадянському просторі, а також за кордоном, який відтворює бібліографію творів та досліджень про життя й багатогранну діяльність видатної українки. З метою найкращого висвітлення творчого доробку С. Ф. Русової до покажчика було внесено бібліографічні описи її праць та публікацій науковців, присвячених її життєвому шляху, педагогічній і громадсько-культурній діяльності, що друкувалися упродовж 80-х рр. кінця XIX ст. до 2010 р. Під час підготовки покажчика фахівцями було проаналізовано фонди Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О.Сухомлинського, Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, електронні каталоги провідних бібліотек України, інтернет-ресурси. Також для найбільш повного відображення творчого доробку С. Ф. Русової у покажчику було проаналізовано джерельну базу дисертацій та внесено до покажчика праці Софії Русової, що були зібрані дослідниками її творчості, включено видання про видатного педагога і її твори з бібліографічних посібників: “Україномовна книга, 1798–1923 : в 3 т.” (НБУВ. – К., 2003) ; “Літературно-науковий вісник : покажчик змісту. Т. 1–109 : (1898–1932) / упоряд. Богдан Ясінський” (К. ; Нью-Йорк, 2000); “Українська педагогічна бібліографія : покажчик літератури / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова” різних випусків видання (К., 1993–2008) та з інших ретроспективних покажчиків універсального змісту. Науковим консультантом цього покажчика є одна з перших дослідників С. Русової – Є.І.Коваленко, к. п. н., професор, зав. кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; рецензентами: О.В.Коваленко (Пшевральська), к. п. н., доцент кафедри методики і технологій дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Б.Грінченка, та Т. В.Добко, к. і. н., с. н. с., зав. відділу Національної бібліотеки України імені В.Вернадського.

Покажчик відкриває ґрунтовна стаття Є.І.Коваленко “Життя, віддане Україні”, в якій висвітлено життєвий і творчий шлях, педагогічну, просвітницьку та громадсько-політичну діяльність С. Ф. Русової.

Видання налічує 1289 позицій бібліографічних записів, що мають суцільну нумерацію. Складається покажчик із п’яти розділів, у межах яких документи розміщено у хронологічному порядку за зведеною українсько-російською абеткою.

Розділ 1 – “Твори С. Ф. Русової” відображає бібліографічні описи 389 праць педагога, виданих з 80-х років XIX ст. до 2010 р. включно, в Україні та у світі й 16 рецензій на них, що вийшли також упродовж II пол. XIX ст. – XX ст. в Російській імперії та за кордоном. Їх згруповано і розміщено за

прямою хронологією з виділенням років видання, а в межах року – за абеткою назв. Розділ складається з чотирьох підрозділів: “Вибрані твори”, “Збірки творів”, “Окремі праці”, “Статті, рецензії, переклади в наукових збірниках та періодичних виданнях”.

Розділ 2 – “Життя й громадсько-освітня діяльність С. Ф. Русової у дослідженнях науковців України і світу” охоплює праці науковців, присвячені життєвому й творчому шляху С. Ф. Русової, що вийшли впродовж 80-х років XIX ст. до 2010 р. в Україні та за рубежом, які згруповано у три підрозділи:

• біографія С. Ф. Русової у вітчизняних і зарубіжних публікаціях;

• дисертації та автореферати дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук;

• науково-практичні конференції, семінари, педагогічні читання, присвячені творчому використанню педагогічної спадщини С. Ф. Русової.

Розділ 3 – “Педагогічна спадщина С. Ф. Русової в контексті розвитку сучасної освіти” охоплює документи дослідників України і зарубіжжя, що вийшли впродовж 20-х рр. XIX – 2010 р., в яких висвітлено погляди С. Ф. Русової на зміст виховання й навчання дітей та молоді, а також впровадження її педагогічних ідей у практику сучасної освіти. Матеріал згруповано в п’ять підрозділів:

• Концепція національної освіти Софії Русової;

• Дошкільна педагогіка за С. Ф. Русовою;

• Зміст і методика навчально-виховної роботи з дітьми та молоддю у педагогічній спадщині Софії Русової;

• Особистість вихователя і вчителя у творчому доробку Софії Русової;

• Творча реалізація ідей С. Ф. Русової в сучасній педагогічній практиці.

У підрозділах документи розміщено у хронологічному порядку, а в межах року – за абеткою прізвищ авторів та назв праць.

Розділ 4 – “Увічнення пам’яті Софії Русової в Україні та світі” має два підрозділи, в яких представлено бібліографічні описи документів, що вийшли впродовж XX – на початку XXI ст. в Україні та світі. У першому підрозділі “Діяльність організацій, навчальних закладів, яким присвоєно ім’я видатного педагога” уміщено матеріали, що розкривають діяльність організацій і навчальних закладів України, що носять ім’я видатного педагога, та їхній внесок у вивчення й дослідження спадщини С. Ф. Русової та втілення в практику її ідей. Документи розміщено за абеткою назв установ і навчальних закладів, у межах установи та закладу – за хронологією.

Другий підрозділ “Документи, які засвідчують випуск медалі та заснування премії, присвячених Софії Русовій” згруповано в хронологічному порядку, а в межах року – за абеткою прізвищ авторів публікацій.

Розділ 5 – “Творча спадщина С. Ф. Русової в електронних ресурсах” надає інформацію про педагога в мережі Інтернет. У розділі представлені найзмістовніші та безкоштовні інтернет-ресурси.

У 2008 р. ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського на своєму веб-порталі (<http://www.library.edu-ua.net>) започаткувала інформаційно-бібліографічний ресурс “Видатні педагоги України і світу”, метою якого є популяризація кращих здобутків вітчизняної та

зарубіжної педагогічної та психологічної наук й освіти шляхом консолідації інформації про визначних осіб, як вітчизняних, так і зарубіжних, висвітлення їхнього життя, діяльності, творчої спадщини та втілення їх ідей в практику. Цей ресурс сприятиме розкриттю фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, вихованню патріотизму у молодого покоління, інформаційному забезпеченню науково-просвітницьких програм, проведеному громадсько-виховних заходів тощо. Комплексні матеріали ресурсу вдало доповнюють бібліографічні видання бібліотеки. У зазначеному електронному ресурсі та у розділі “Науково-інформаційна діяльність”, що розміщений на порталі, представлений біобібліографічний покажчик “Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель”, завдяки чому його можуть не тільки прочитати, а й роздрукувати для своїх інформаційних потреб педагоги, вихователі, студенти та інші користувачі.

Для зручного й ефективного користування посібником розроблено допоміжний апарат, який представлено:

- алфавітним покажчиком назв праць С. Ф. Русової, згрупованих за зведеною українсько-російською абеткою, твори іноземною мовою – за латинською абеткою;
- іменним покажчиком, в якому наведено прізвища всіх осіб, причетних до видання праць С. Ф. Русової, літератури про неї та її педагогічну діяльність.

Робота над покажчиком усього колективу фахівців – від укладачів, консультантів, редакторів та рецензентів до видавців – була спільною,

копіткою, ретельною і напруженою. Бібліографічний опис і скорочення слів здійснено відповідно до чинних в Україні стандартів, зокрема, згідно з новим стандартом бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Практично більшість позицій у покажчику було переглянуто фахівцями *de visu*. У тих випадках, коли це зробити було неможливо, описи здійснювалися за допомогою інших джерел і відмічалися знаком астериск (*).

Бібліографічний покажчик “Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель” – ґрунтовне, комплексне наукове видання, плід спільної творчої праці, йде у велике життя, несучи зібрану вперше у єдиному виданні бібліографію праць та життя й діяльності видатної українки. Зазначене видання є вагомим здобутком української галузевої бібліографії.

Посібник надійде до фондів національних, державних та провідних освітянських книгозбірень, завдяки чому науковці і практики у повному обсязі зможуть ознайомитися з творчим доробком видатного педагога, глибше пізнати історію вітчизняної педагогічної науки через постать Софії Русової, а завдяки розміщенню на порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського він став доступним найширшим верствам суспільства. Видання сприятиме відкриттю невідомих, але значних здобутків України, її науки і освіти, упровадженню нових форм, підходів щодо вирішення сучасних проблем навчання й виховання підростаючого покоління шляхом творчого використання елементів педагогічної концепції С. Ф. Русової.

Література

1. Кононенко В. Бібліографічно-видавнича діяльність НПБ України в інформаційному забезпеченні розвитку української культури / В. Кононенко // *Культура України: стан, проблеми, тенденції розвитку* : зб. наук. ст. – К., 1997. – С. 142–148.
2. Українські письменники діаспори : матеріал до бібліогр. слов. : у 2 ч. / Нац. парлам. б-ка України ; авт.-уклад. : О. Білик, Г. Гамалій, Ф. Погребенник. – К., 2006–2007. Ч. 1–2. – 2006–2007.
3. Кононенко В. Універсальний за змістом, корисний і необхідний для найширшого читачького загалу (“Календар знаменних і пам’ятних дат – 50”) / В. Кононенко, О. Рожнятовська // *Вісн. Кн. палати*. – 2007. – № 12. – С. 23–25.
4. Ганіткевич Я. В. Українські лікарі : біобібліографічний довідник / Я. В. Ганіткевич, П. Гундій, наук. ред. Л. Пиріг ; Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське лікарське товариство. – 2008. Кн. 3. Учасники національно-визвольної боротьби й українського державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. – 2008. – 427 с.
5. Рогова П. І. Видатні жінки України у житті Федора Погребенника / П. І. Рогова // *Вісн. Кн. палати*. – 2010. – № 12. – С. 39–41.
6. Петлюра Л. Народе мій, улюблений... / Леся Петлюра ; упорядкув., передне слово, життєпис, комент. Т. Ківшар ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : [б. в.], 2009. – 665, [2] с.
7. Польський педагог-гуманіст Януш Корчак (1878–1942) : до 125-річчя з дня народж. : біобібліогр. покажч. / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; уклад. : В. В. Вербова, Н. А. Горбенко, С. В. Ішук, С. В. Петровська ; наук. ред. : П. І. Рогова, Т. Ф. Букушина ; наук. консультант О. В. Сухомлинська ; відп. за вип. Н. А. Палашина ; ред. : Р. С. Жданова, Н. Г. Богун ; рецензент М. Б. Євтух. – К., 2003. – 132 с. – (Сер. “Видатні педагоги світу” ; вип. 2).
8. В. О. Сухомлинський. Біобібліографія: 2001–2008 рр. : бібліогр. покажчик / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. : Л. М. Заліток ; наук. консул. : О. В. Сухомлинська ; наук. ред. П. І. Рогова. – К. : Богданова А. М., 2008. – 196 с. – (Серія “Видатні педагоги світу” ; вип. 3).
9. Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної освіти та науки: 1991–2010 рр. : до 185-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. : А. М. Доржену, І. О. Іванова, Т. В. Лога ; авт. вступ. ст. Л. Д. Березівська ; наук. ред. П. І. Рогова, А. М. Доржену ;

бібліогр. ред. І. О. Іванова ; наук. консультанти: О. В. Сухомлинська, О. Я. Чебикін ; рецензенти: Л. Д. Березівська, О. М. Яценко. – Одеса, 2010. – 124 с. – (Сер. “Видатні педагоги світу” ; вип. 5).

10. Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності: 1991–2008 рр.: до 120-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Ін-т пед. освіти дорослих, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка ; упоряд. : І. О. Іванова, Т. В. Лога ; вступ. ст. А. В. Ткаченка ; наук. ред. : П. І. Рогова, А. М. Доркєну ; бібліогр. ред. Л. О. Пономаренко ; наук. консультант І. А. Зязюн ; рецензенти: Л. О. Хомич, М. В. Гриньова. – К., 2008. – 182 с. – (Сер. “Видатні педагоги світу” ; Вип. 4).

11. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження : біобібліогр. покажчик / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ; упоряд. : А. М. Доркєну, Т. В. Лога ; наук. ред. : П. І. Рогова, А. М. Доркєну ; наук. консультант, авт. вступ. ст. Є. І. Коваленко. – К., 2010. – 176 с. – (Серія “Видатні педагоги світу” ; вип. 6).

12. Бібліографічний покажчик праць Софії Русової / упоряд. Олена Проскура // Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. – К., 1996. – С. 301–303.

13. Бібліографія / упоряд. : Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук // Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / Софія Русова. – К., 1997. – Кн. 2 – С. 307–312. – Зміст : Публікації С. Ф. Русової ; Публікації про С. Ф. Русову.